

Erman AKSOY

Gazi Üniversitesi, Şehir ve Bölge
Planlama Bölümü, Ankara, Türkiye
Gazi University, Department of City
and Regional Planning, Ankara,
Turkey

Erzurum Tabyaları Kültür Rotası Önerisi ve Kültür Turizmi Olanakları

Erzurum Tabyaları Cultural Route Proposal and Cultural Tourism Opportunities

öz

Küreselleşmenin öngördüğü kentsel rekabete ve turizme sağladığı avantajlarla kültürel değerler, hızla tüketilmekte, değersizleştirilmekte, tahrip edilmekte hatta yok edilmektedir. Bu süreçte, kültürel mirası etkin olarak koruma çabaları devam etmektedir. 20. yüzyılın sonundan itibaren kültürel ve doğal mirasın turizm ile iki yönlü etkileşimi ve yeni(lenen) kavramlara göre analiz edilerek turizmin çeşitlenmesinde bir araç olarak kullanılması yaklaşımı benimsenmiştir. Bu yaklaşımla kültürel miras kategorisi olarak tanımlanan Kültür Rotasının tematik olarak geliştirilmesi, yere özgü değerler ile birlikte destinasyonların yaratılması ve bütünlük olarak kurgulanması benimsenmiştir. Kültür Rotası olarak kültürel etkileşimin yoğun yaşandığı Savaş Alanlarının tasarlanması sonucu düşman halkları barıştıran tematik vurguları ön plana çıkmaktadır. Bu yaklaşımla, Kültür Rotasının "Kültür Yollarına İlişkin ICOMOS Bildirgesi" ile kabul ettiği kriterlere göre tanımlanması bu makalenin konusudur. Erzurum kenti sahip olduğu savaş mimarisi (tabyalar) odağında köklü geçmiş ve kültürel miras alanları ile birlikte doğal değerleri sayesinde rota oluşturmaya uygun görülerek çalışma alanı olarak belirlenmiştir. Böylece tanımlanan bu kültürel rotanın sürdürülebilir koruma ve kalkınma olanakları belirlenmeye ve Dünya Miras Listesinde temsiliyetine yönelik farkındalık yaratılmaya ve insanlığın görüşüne sunulmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kültürel Miras, Kültür Rotası, Kültürel Rota Tescil Kriterleri, Savaş Alanları Turizmi, Erzurum Tabyaları Kültür Rotası

ABSTRACT

Through the advantages they provide urban competition, anticipated by globalization, and tourism, cultural values are being rapidly consumed, devalued, destroyed, and even demolished. In the meantime, efforts towards actively preserving cultural heritage are ongoing. As of the end of the 20th century, the approach to use the analysis of the bilateral interaction of cultural and natural heritage and tourism and the new/renewed concepts has been embraced as a tool in diversifying tourism. Accordingly, the thematic development of the Culture Route, defined as a cultural heritage category, the creation of destinations along with values specific to the location, and the integrated structuring have been adopted. As a result of designing War Sites, where cultural interaction is densely experienced, as Culture Routes, thematic emphases that reconcile hostile communities are foregrounded. To this end, defining the Culture Route in accordance with the criteria accepted by the "ICOMOS Declaration pertaining to Cultural Routes" is the subject of this article. The city of Erzurum has been deemed appropriate for forming a route owing to its rooted past, cultural heritage sites and natural values, with a focus on its war architecture (bastion), and has, therefore, been designated as the study area. Thus, the sustainable preservation and progress opportunities for this cultural route have been identified and awareness towards its representation in the World Heritage List has been initiated and presented for public opinion.

Keywords: Cultural Heritage, Cultural Route, Cultural Route Registration Criteria, Battlefields Tourism, Erzurum Tabyaları Cultural Route

Geliş Tarihi/Received: 25.07.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 06.12.2021

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Erman AKSOY
E-posta: eaksoy@gazi.edu.tr

Atıf: Aksoy, E. (2022). Erzurum Tabyaları Kültür Rotası Önerisi ve Kültür Turizmi Olanakları. *Turcology Research*, 73, 84-96.

Cite this article: Aksoy, E. (2022). Erzurum Tabyaları Cultural Route Proposal and Cultural Tourism Opportunities. *Turcology Research*, 73, 84-96.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Giriş

20. yüzyıl sonlarında, küreselleşmeyle kültürel mirasın değersizleştirilmesi ya da kentsel rekabet ortamında ve turizm sektöründe pazarlanmasıyla tahrip hatta yok edilme endişesi artmıştır. ICOMOS'un 1987'den 1993'e kadar bu tehditleri de kapsayan küresel araştırmalarına göre; Dünya Miras Listesi- DML'de Hristiyanlığın ve 'elitist' mimarinin özellikle Avrupa'nın, tarihi kentleri ve dini anıtsal yapılarının aşırı temsil edilmesine karşın, geleneksel ve yaşayan kültürlerle ait değerler yeterince önemsenmemiştir. 1994'te Dünya Miras Komitesi- DMK (World Heritage Committee-WHC) ICOMOS'un aracılığıyla tüm taraf devletlerle Global Strategy Projesi kapsamında güvenilir ve dengeli bir DML oluşturma çalışmalarını başlatmıştır. 2000'de Avusturya Cairns'de DMK'nin 24. dönem toplantısında ICOMOS, DML ve kültürel miras değerlerinin temsiliyet durumu analiz edilmiştir. Sonuçta iki ana kategoride; yapısal olarak: adaylık süreçleri ve kültürel varlıkların yönetimi ve korunması, niteliksel olarak: özelliklerin tanımlanması ve değerlendirilme biçimi ile nedensellik ilişkisi kurulmuştur. 2002 ve 2003'te yenilenen analiz çalışmalarında da izlenen üç tamamlayıcı yaklaşım, Kategorilere Dayalı Tipolojik Çerçeve (Typological Framework based on categories), Kronolojik-Bölgesel Çerçeve (Chronological-Regional Framework) ve Tematik Çerçeve (Thematic Framework) olarak tanımlanmış ve 2004'deki 28. Dönem toplantısında Dünya Mirası Listesi: Boşlukları Doldurmak - Gelecek İçin Bir Eylem Planı (The World Heritage List: Filling the Gaps - an Action Plan for the Future) kapsamında kabul edilmiştir (UNESCO, 2004).

Bu süreçte, tematik alanlara göre yeniden sınıflandırılan miras değerleri arasında Kültürel Rota-KR (Cultural Road-CR) tanımı yapılmış ve DMK Kültür Rotaları Uluslararası Komitesi (International Committee on Cultural Routes of ICOMOS-CIIC-ICOMOS) kurularak, KR'yi Olağanüstü Evrensel Değer (Outstanding Universal Value) olarak belirleme ölçütleri oluşturulmuştur. KR, Tipolojik çerçeve (inanç rotaları, mal ve ticaret-yolları, demiryolları, vb.) ve insan hareketlerine dayalı Tematik Çerçeve (göç, kölelik, taşımacılık ve ulaşım vb) ve Kronolojik-Bölgesel Çerçeve'nin her alt analiz başlığında yer almıştır. Böylece KR, kültürel mirasın korumanın yeni(likçi) kapsamıyla "ölçeği, bağlamı ve içeriği" yeniden değerlendirilmiştir. Küreselleşmenin uzantısında tüm sektörler gibi turizm sektöründe küresel boyutta gelişmesi ve somut/somut olmayan kültürel miras değerlerinin turizmde aranan destinasyonlar olması bu değerlendirmeye ivme kazandırmıştır. KR, kültür turizmine sunduğu ile sadece sürdürülebilir korumanın değil, sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın da odağında kabul edilmiştir.

DMK'nin başlattığı bu çalışmaların öncesi, 1960'lı yıllarla başlayan çevre hareketlerinin uzantısında 1964'de Avrupa Konseyi (Council of Europe-CoE) Uzmanlar Grubu tarihi güzergahları tartışmaya açmıştır. 1984'de CoE üye devletlerle birlikte Avrupa Konseyi Kültür Rotaları Programını (Cultural Routes of the Council of Europe Programme) ve 1990'da Avrupa Kültür Rotaları Enstitüsünü (European Institute of Cultural Routes-EICR) kurmuş ve KR'yi kendi amaçları doğrultusunda tanımlamıştır.

Bu çalışmada ise CIIC-ICOMOS'un 2008'de yenilenen KR kriterlerine göre KR belirlemede Erzurum kenti ve Tabyaları örneklenerek, korumada yenilikçi bu yaklaşımla teoride ve uygulamada KR tanımlama ve tema oluşturmada yönlendirici olması hedeflenmiştir. Çalışma sürecinde; birbirine girdi sağlayan "Araştırma, Finans, Değerlendirme, Sürdürülebilir Koruma, Kullanım ve Yönetim" aşamaları izlenmiştir. Böylece miras yönetim sisteminin yönetim planını hazırlayabilmek için çıkarımlar elde edilmiştir. Öncelikle KR'nin DML'nde yer alabilmesi ve/veya kültürel miras olarak tespit ve tescil işlemleri için gerekli olan KR'nin doğal, taşınmaz ve somut olmayan kültürel miras değerleri tanımlanmıştır. Bu değerler yerel anlam ve hafıza, tarihsel, kültürel ve mekansal bağlamlarıyla ilişkilendirilerek mikro tur ve destinasyonlar ile birlikte savaş alanlarını kapsayan KR belirlenmiştir. KR'nin sürdürülebilirliği ve sürdürülebilir ekonomik kalkınmaya katkısını sağlayabilmek için kültürel turizme yönelik potansiyelleri/kısıtları Güçlü, Zayıf, Fırsat ve Tehdit Analizi- GZFT (SWOT) ile değerlendirilmiştir.

Metodoloji

Miras değerlerinin sunumu ve yorumu, içerik olarak iki farklı kavramdır. Yorum, kolektif mekanizmalarla bir yerin kültürel anlamını ve değerlerini tanımlama ve sergilemeyi amaçlayan etkinliklerin bileşimi olarak sunumdan daha geniş bir kavramdır. Sunum ise tek yönlü bir iletişim biçimi olarak tanımlanabilir. KR gibi miras alanlarının sürdürülebilirliğinde, etkili ve başarılı sonuçlar için hem sunum hem de yorumlama ilke ve strateji kombinasyonunun birlikte kullanılması gerekmektedir (Silberman 2006). Bu yaklaşımla Erzurum Tabyaları'nın bulunduğu bölge ICOMOS Genel Kurulun 16. Toplantısında (2008) belirlenen KR Tüzüğüne göre kültürel anlam ve değerleri belirleme kriterlerine göre yorumlanmakta ve böylece farkındalık ve koruma bilinci yaratılmaya çalışılmakta, uygulamaya aktarılmak üzere sunulmaktadır. KR tespit-belirleme kriterleri aşağıda (özetle) açıklanmaktadır.

- İnsan ve mal hareketliliği ile birlikte zaman içinde kültürlerin, bilginin ve değerlerin karşılıklı değişimini yansıtmalı ve kültür hafızasını oluşturmalıdır.
- KR somut ve somut olmayan kültür mirasını sürdürülebilir yaklaşımlarla yaşatmayı hedeflemelidir. Bu nedenle özellikle yakın çevre ile doğal çevrenin bütünlük ilişkisi gözetilmelidir.
- Kültürel mirasın yaygın etkisinin artırılmasında güncel dinamikler rota içerisinde güncellenerek geliştirilmelidir.
- KR'da özellikle yerel katılımcılar rota ile ilgili karar alma aşamalarına dahil edilmelidir (ICOMOS 2008).

Bu tüzükte KR'nin kültürel miras olarak tespit ve tescil edilebilmesi için birbirine girdi sağlayan beş ana aşama öngörülmektedir. Bunlar; Araştırma, Finans, Değerlendirme, Sürdürülebilir Koruma, Kullanım ve Yönetim'dir. Bu çalışmada Erzurum kenti ve Savaş Alanları-Mimarisi özelinde rota oluşturabilmek için (Şekil 1) bu aşamalar takip edilmiştir.

Araştırma; bu aşama rotayı oluşturacak miras değerlerini tanımlama ve güncel durumlarının tespit süreci olarak açıklanabilir. Miras değerleri hakkında bilgi toplama işlemleri bu aşamada yapılır. Erzurum kent tarihi, kentin konumu ve stratejik önemi özelinde kent savunması için yapılmış savaş yapıları ve mimari özellikleri ile birlikte bulunduğu bölgedeki diğer miras değerleri de araştırılmıştır. Erzurum savaş mimarisini oluşturan yapıların süreklilik içerisinde bazılarının tahrip olduğu bazılarının da günümüze kadar ulaştığı ancak miras değerlerinin yeterince değerlendirilmediği gözlenmiştir.

Finansman; kültür rotasını oluşturan projelerin, bütünlük ve birbiri içerisine katkı sağlayan finansman ve örgütlenme modeli içermesi beklenir. Günümüzdeki festivaller ve anma ritüellerinin ekonomiye katma değer sağladığı ancak bütünlük biçimde kurgulanmadığı anlaşılmıştır.

Değerlendirme; araştırma sonuçlarına göre rota güzergahı belirlemede süreklilik oluşturan farklı değerler ve birbiriyle ilintili somut ve somut olmayan kültürel, tarihsel ve doğal değerlerin belirlenmesi önceliklidir. Bu yaklaşımla Erzurum kenti ve başta tabyalar olmak üzere savaş alan ve yapıları tabyalarını kapsayan KR'nin sınırları belirlenerek KR kriterlerine göre coğrafi konum ve tema tanımlama koşulu sağlanmıştır. KR'daki miras değerlerinin konumu ve özgün işlevlerine yani destinasyonlarına göre kısa (mikro) güzergahları belirlenmiştir.

Sürdürülebilir Koruma; alanda sürdürülebilir kalkınma ilke ve hedeflerine göre, sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik yapının desteklenmesi gerekmektedir. Miras değerlerine özgü koruma yöntemlerinin geliştirilmesi, yönetim ilkesiyle paydaşların sürece katılımı, aidiyet, farkındalık yaratma olanaklarının sağlanması, turizm teşvikleri, bölgesel mikro ve makro destinasyonlarla bağlantıların kurulmasına ilişkin mekanizmalar oluşturulmalıdır. Bu çalışmada bütünlük sürdürülebilir koruma yaklaşımıyla, savaş alanları ve mimarisinin bulunduğu bölge ve kent merkezindeki taşınmaz kültürel miras alan ve yapıları ile somut olmayan kültürel miras değerleri birlikte değerlendirilmiştir. Sürdürülebilirliği sağlamada bu değerlerin bağlamsal ve işlevsel etkileşimlerine göre sürdürülebilir turizm güzergahları ve aktiviteleri belirlenmiştir.

Kullanım ve Yönetim; önerilen KR'da sürdürülebilirliğin ön koşulu olan Kültürel Miras Yönetim- KMY (Cultural Heritage Management) sisteminin ilk aşaması olan "yönetim alanının ve sınırlarının tanımlanması" (Gültekin, 2010) değerlendirme aşamasında tamamlanmış olup, sonraki aşamada Miras Yönetim Planını-MYP (Heritage Management Plan) oluşturmaya yönelik veriler, bilgi ve çıkarımlar elde edilmiştir. Yani, KR'nın sürdürülebilirliğine yönelik kültürel turizme odaklı potansiyelleri, olanakları ve risk ve tehdit unsurları belirlemek için GZFT analizi yapılmıştır.

Erzurum Kenti, Savaş Alanları ve Mimarisi

Kentin bilinen tarihinde MÖ. 4000li yıllara tarihlenen ilk uygarlık Urartulardır (Çolakoğlu, 2014). Birçok toplum tarafından paylaşılmayan bu coğrafya; *Khirbet Kerak-Beth Yerah, Karaz, Trialeti, Kura-Aras, Eski Transkafkasya Kültürü - Doğu Anadolu'nun Erken Bronz Çağı, Erken Transkafkasya Kültürü, Kırmızı-Siyah Açkılı Seramik Kültürü, Yanık Kültürü, Transkafkasya'nın Eneolitik Kültürü ve Verimli Hilal Dışındaki Kültür* gibi isimlerle bilinir. Karaz Höyük'ün (Erzurum-Aziziye-Kahramanlar Köyü) tarihsel olarak köklülüğüne dayanarak bu kültürün orijin bölgesi olarak Erzurum kabul edilmeli ve bu nedenle ismi "Karaz Kültürü" olarak tanımlanmalıdır.¹

MÖ I. bine gelindiğinde Asur kaynaklarınca bölge halkı ve coğrafya "Daieni", sonrasında ise "Uruatri" ve "Nairi" isimleri ile tanımlanmıştır. Asur kaynakları "Daieni" ismini özellikle Tuşpa'nın (Van) kuzeyindeki toplumlar için kullanırken, Urartu kaynaklarında ise burası "Diauehi", daha sonraki Yunan kaynakları ise "Taokh / Taokhia" ismini kullanmayı tercih etmiştir. Urartu, Orta Demir Çağı'nda birçok beyliği bünyesinde toplayarak Doğu Karadeniz Dağları'ndan Sevan Gölü'ne, Urmiye Gölü'nde Fırat Nehri'ne kadar uzanan coğrafyada üç asır hâkimiyetini devam ettiren kuvvetli bir devlet kurmayı başarmış ve bu devleti "Biani / Bianili" olarak isimlendirmiştir. Bölgenin merkezi yönetime sahip ilk siyasi oluşumu Urartulara aittir (Belli, 1977: 50-102; Ceylan, 2008; Çevik, 2009; Çilingiroğlu, 1997: 4-8; Çiğdem ve ark., 2018: 413-458; Çolakoğlu, 2014; Erzen, 1992: 15-16; Gündoğdu ve ark., 2010; Konukçu, 1998: 34; Köroğlu, 2011: 12; Sağlamtimur, 2001: lev. 42; Salvini, 2006: 24-25; Sevin, 1989: 50-51; Topaloğlu, 2019: 78; Yakar, 2011: 127).

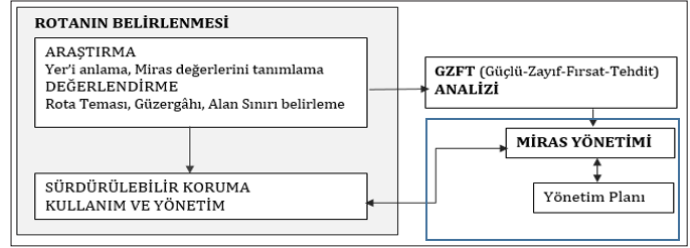
Urartu'nun Kimmer- İskit saldırıları ile yıprandıktan sonra Medler tarafından yıkılmasından sonra sırasıyla İskitler, Subariler, Spirianlar ve Urartular bölgede yaşamıştır (Gündoğdu, 1988; Konukçu, 1988; Konyalı, 1960; Küçükuşurlu, 2018). Son yıllarda Erzurum İç Kale'sinde yapılan kazılarda² Urartu, Doğu Roma (Bizans) ve Türk dönemine ait izler tespit edilebilmiştir.

Osmanlı hakimiyetine geçtiği 16. yüzyıla kadar kent savunmada güçlü kalesi ve varıllığı ile ünlenmiştir. Kentin kuzeyde Dumlu Dağları güneyde Palandöken Dağı eteklerinde, Kargapazarı Dağları'nın ikiye ayırdığı verimli Pasinler Ovası ve Erzurum Ovasına açılan konumu ile İpek Yolu ve Ordu Yolu üzerinde durak yeri olması bu durumu açıklamaktadır. İlk çağdan itibaren yerleşime hakim tepelere yapılan kalelerle savunma geleneğiyle inşa edilmiş olan Erzurum Kalesi ve sağladığı güven ortamıyla büyüyen kentin kale dışındaki mekansal gelişimine bağlı olarak yerleşimi sınırlayan sur ve sur kapıları ve izleri günümüze ulaşmıştır. Kanuni Sultan Süleyman'ın Doğu Seferlerinde kalede ve surlarda yapılan ilk iyileştirmeler bu yapıların fiziki ömrünü uzatmıştır (Zaman ve ark., 2018). Ancak kentin, Ortaçağın en güçlü savunma aracı olan kale ve surları, savaş toplarının güç ve menzillerinin arttığı Yeniçağ ile birlikte önemini yitirmiştir. Bundan dolayı kentin savunulması için 19. yy. başlarında çözüm arayışlarına girilmiştir. Önlerinde hendek ve savunma siperleri bulunan ve taş duvarlardan daha sağlam bir yapıya sahip olan tabyalar, toprak yığınlarından oluşan yapılarıyla top güllerine karşı savunma mevzisi olarak yapılmıştır (Keagan, 1995). Kentin tarihsel birikimini açıklayan, antik çekirdeği kale, surlar ve Osmanlı Dönemi'ne ait kültürel miras alan ve yapıları ile savaş mimarisinin Ortaçağ'a dayanan anıtsal yapıları KR belirlemek üzere -aşağıdaki bölümlerde- incelenmektedir.

Erzurum Kalesi ve Surları

Kent, kalesi, surları ve kentin üzerinde konumlandığı yollar ile (Şekil 2) Osmanlı için güvenli bir sancak olmuştur (Zaman ve ark., 2018).

Erzurum ilk kez, 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ruslara teslim olmuştur, 14 Eylül 1829'da Ruslarla imzalanan Edirne Antlaşması ile tekrar Osmanlılara bırakılmıştır (Erzurum Müze Müdürlüğü, 2019). 19. yy. başlarında topçulukta, topların ateş gücünün artışı ve hareket edilebilirliği (Uşaklı, 2008) Erzurum kenti ve kale savunmasının yetersizliğini ortaya çıkarmıştır. 1854'de Fosfor Mustafa Paşa tarafından "Devre-i Muttasilla" adı verilen toprak surların yapımına başlanmıştır (Küçükuşurlu, 2015). İpek Yolu'na bağlanan ana ulaşım güzergahları üzerine kent kapıları inşa edilmiştir. Karakol yapıları da olan bu kapılar, bağlandıkları yer'e göre anılmaktadır. Bunlar; Tebriz Kapı, Erzincan Kapı, Gürcü Kapı ve Yeni Kapıdır. Bu kapıların dışında 1865-1877 yılları arasında savunma amaçlı yapılan ve kenti dıştan

Şekil 1.
Rota Belirleme Akış Şeması

Şekil 2.
Kale ve ilk surları tasvir eden J.P. Tournefort'un 1717 Tarihli Erzurum Gravürü (Kılıç, 1998).

1 Kültür hakkında geniş bilgi için bk. Sukenik 1922: 101-108; Albright 1926: 27-31; Koşay 1943: 165-169; Koşay ve Turfan 1959: 359; Kuftin 1943: 92-123; Burney 1958: 165, 173; Burney ve Lang 1971: 43-44; Braidwood ve Braidwood 1960; Koşay ve Vary 1964: 25; Dyson 1973: 686-714; Piotrovskii 1966; Kely ve Bucellati 1974: 5; Koşay 1984: 42; Pehlivan 1984: 35; Sagona 1999: 153-159; Sagona 2000: 329-373; Sagona ve Sagona 2000: 56-127; Öztürk 2004: 81-93; Yaylali 2007: 165-187; Frangipane 2009: 24-41; Işıkli 2011: 42; Topaloğlu 2016: 1200-1202; Çiğdem ve Topaloğlu 2018: 413-458, Topaloğlu 2019: 72; Çiğdem, Topaloğlu ve Kılıç 2018: 15-17.

2 Erzurum Kalesi'nde yürütülen kazı çalışmalarını hakkında geniş bilgi için bk. Erkmen vd. 2002: 73-85; Erkmen vd. 2007a; Erkmen vd. 2007b: 491-504; Erkmen 2008: 217-232; Erkmen vd. 2010: 148-165.

kuşatan toprak sur üzerinde dört kapı daha inşa edilmiştir (Yurttaş ve ark., 2008: 6, 7). Bunlar; günümüze kısmen ulaşan Kars Kapı, İstanbul Kapı (Trabzon ve Erzinca yolu başlangıcı) Kavak Kapı ve 2017'de gün yüzüne çıkarılan Harput Kapıdır (Şekil 3).

Erzurum Tabyaları

Tabya; stratejik ya da taktik yönden önemli bir yeri korumak ve savunmak amacıyla, askeri birliklerin barınmasına, savunmasına olanak sağlayacak biçimde inşa edilmiş bina ve yer olarak tarif edilmektedir (Çam, 1993). Askeri mimaride, ileri taşan istihkâm çıkıntılarına da "tabya" denilmektedir (Geçten, 2017). Tabyalı Tahkimat ise; içerisinde farklı sayıda askeri kuvvetleri, koruma mahalleri, cephanelikleri, toplanma ve eğitim yerleri, nizamiye ve hazır kıta mahalleri, bölük, tabur binaları ve subay yatma yerlerini barındıran ve ardındaki top mevzilerini ve siperlerini hendekle kuşatan, kendine yeterli, kuşatmalara uzun süre direnebilen, taş, kâgir, beton veya betonarmeden inşa edilmiş kapalı mevzilerdir (Geçten, 2017).

Ateşli silahlardaki teknolojik gelişmelerle; savunma sisteminde araziye uygun hendek ve eğimli yüzeyler oluşturup, kale surları öncesi saldırıların kesilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu nedenle 11. yy dan sonra kentin ana savunma bariyeri kaleden önce, önemli geçit yollarını tutan, dış karakol görevi de yapan küçük kaleler/ tabyalar inşa edilmeye başlanmıştır (Keagan, 1995). Osmanlı Döneminde özellikle 19. yy da kentlerin uzak çepelerinde, doğuda Erzurum, Kars batıda Gelibolu ve Edirne civarına çok sayıda tabya yapılmıştır (Erzurum Müze Müdürlüğü, 2019). Erzurum'daki ilk tabyalar, 16.yy.daki İran tehditlerine karşı yapılmıştır. Bu tabyalar hakkında detaylı bilgi bulunmamakla birlikte 18-19.yy.'larda var olan 44 tabya (Palandöken, Kiremitlik Tabyaları ve münferit olan Ahali, Gez, Toparlık, Ağzıaçık, Sivişli, Büyük-Küçük Höyük, Uzunahmet, ilave, Dolangez, Çobandede, Tafta (Şahappaşa) Tabya ve Karagöbek, v.d. tabyaları) tespit edilmiştir (Küçükkuşurlu, 2016: 146).

Aziziye ve Mecidiye Tabyaları, kentte en bilinen tabyalardır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda (93 Harbi) Erzurum'un korunmasını sağlayan ve bugünkü Nene Hatun Tarihi Milli Parkı sınırları içerisinde yer alan bu tabyalar, Rusların kente ilerlemesine karşı verilen mücadelelerin mekânı olmuştur (Aksakallı ve ark., 2017: 219). Erzurum kentinin 2 km. kadar doğusunda, kentin doğu cephesine halim noktadaki Top Dağı'nın yamaçlarında yer seçtiği (Doğanay ve Zaman 2013: 236) için bu alan Tabyalar Bölgesi olarak da bilinmektedir. 8 Kasım 1877 gecesi Aziziye Tabyasının Ruslar tarafından işgal edildiği duyulduğunda Osmanlı askerine yardım için taş ve sopalar ile mücadeleye girişen 93 Harbinde yaşanan mücadelelerinin abideleşmiş ismi, kahramanlık simgesi olan Nene Hatun'un kabri bu alandadır. Uzun yıllar askeri güvenlik bölgesi içinde yer alan saha, 18 Mayıs 2009 tarih ve 2009/15016 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla 387 hektarlık alan tarihi Milli Park ilan edilmiştir. Tarihi öneminden dolayı milli parkın adına da Nene Hatun'un adı verilmiştir. Kendisi milletimiz açısından bir simge, milli karakter, gönüllü asker, motivasyon kaynağı ve aynı zamanda bir annedir. 1955'te Türk Kadınlar Birliği tarafından Türkiye'de "Yılın Annesi" unvanı verilmiş ilk kadındır (Zaman ve Coşkun, 2012: 26). Her yıl kasım ayında Aziziye ve Mecidiye Tabyalarına "Nene Hatun Saygı Yürüyüşü" düzenlenmektedir (Fotoğraf 1a, b).

Yarım Tabyalar

Yarım Tabya, Erzurum savunma hatlarına "derinlik" sağlamak için yerleştirilen yapılarıdır (Keagan, 1995: 245-247). Toprak istihkamların önünde bir çıkıntı (okbaşı) halinde bulunan ve belirli aralıklarla yerleştirilen bu tabyalar, birbirlerine yardım ederek, hem ön cepheyi, hem de yanları ateş altında tutabiliyor, böylece düşman toplarını kaleye yaklaştırmıyorlardı. Hendeğin iç kısmında yer alan bu açılı tabyalar, genellikle iki ön ve iki yan olmak üzere dört cepheliydi. İki cephe dar açıyla öne çıkıp hem gözetleme hem de atış imkanı veriyordu; iki yan cephe ise tabyayı dik açıyla duvara bağlıyordu. Taştan yapılan bu tabyaların iç tarafları toprakla dolduruluyor ve böylece daha sağlam hale getiriliyorlardı (Keagan, 1995: 478-479). Erzurum'da 5 adet yarım tabya tespit edilmiştir. Yarım tabyalar için (Şekil 4) Erzurum kapıları yakınlarında yer seçilmiştir. Günümüzde bu tabyalar mevcut değildir (Küçükkuşurlu, 2016).

Şekil 3.

Erzurum 19. yy Surları ve Kapıları (Altlık Harita; Yurttaş 2000; Geçten 2017)

Şekil 4.

93 Harbi Erzurum Aziziye Savunması (Askeri Mecmua 1935, Erzurum Arşivi)

Fotoğraf 1a.

Mecidiye Tabyası

Fotoğraf 1b.

Aziziye Tabyaları

Cumhuriyet Dönemi Beton Tabyalar

Cumhuriyet Döneminde toprak yığını ve taş tabyaların yerini beton tabyalar almıştır. II. Dünya Savaşı yıllarında Rusların Erzurum üzerine olası saldırılarını önlemek için askeri tedbirler alınmıştır. Kentin doğusunda bulunan Aziziye ve Mecidiye Tabyalarından başlayarak Kargapazarı Dağları kuzey eteklerini takiben Tortum'a uzanan geniş sahada "beton tabyalar" yapılmıştır. Ayrıca, Rus askeri araçlarının ilerlemesini engellemek için hendekler kazılmış ve beton setler çekilmiştir. Bölge halkının "korugan" adını verdiği bu tabyalar Erzurum-Hasankale yolu üzerinde bulunmaktadır (Küçükkuşurlu, 2016; 80-81). Erzurum'daki diğer beton tabya modeli ise II. Dünya Savaşı'nda Almanların kullandığı "bunker"dir (Fotoğraf 2).

Fotoğraf 2.

Beton Tabya "bunker" Palandöken Dağı

Erzurum'da Savaş Mimarisi Örnekleri

Erzurum kentinde 3'ü büyük, 2'si nispeten küçük 5 askeri kışla, 11 karakol, 5 cephanelik, 1 askeri depo, 250 yataklı askeri hastane ve 22 koğuşlu büyük bir ambar (taş ambarlar) ile kale, Osmanlı ve Cumhuriyet döneminden kalan diğer askeri yapılarıdır. Bunlar arasında Yoncalık Kışlası ve Erzurum Öksüz Yurdu, Erzurum Kalesi'nin alınması sırasında şehit olan Yüzbaşı Ali Ravi'nin adıyla anılmaktadır. I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı yıllarında çevre illerden getirilen kimsesiz çocukların zamanla bu kışlada barındırıldığı ve yurt olarak kışla içerisindeki okulda eğitim verildiği bilinmektedir. Ali Ravi (Yoncalık) Kışlası, Mareşal Fevzi Çakmak Hastanesi (bugünkü Ali Ravi İlkokulu yanı) yapılmış ve 1960lı yıllarda yıkılmıştır. Kentteki diğer askeri yapılar; Firdevsoğlu Kışlası topçu ve piyade mühimmatının ürettiği Erzurum Silah Fabrikası (günümüzde Polis Meslek Yüksek Okulu sınırları içerisinde), ordunun kullandığı Taş Gıda-Ambarlar (günümüzde kapalı çarşı işleviyle restorasyonu yapılmaktadır), Kars kapı yakınlarındaki Suvari Kışlası (suvari birliklerinin taşınması ile diğer askeri birlikler için kullanılmış, 1983 yılında yıkılmıştır), Erzurum Jandarma birliklerinin konuşlandığı Hükümet Meydanı yakınındaki Jandarma Kışlası (1969 yılında yıkılarak yerine İl Jandarma Alay Komutanlığı Karargahı inşa edilmiştir) İdadi Kışlası ve Askeri Hastane (Günümüzde Erzurum Lisesi olarak kullanılmaktadır) günümüzde de ayakta kalabilmiş ve kısmen askeri amaçlı olarak kullanımları devam etmektedir (Kaymaz ve ark., 2017, Küçükkuşurlu, 2015).

Sivil Mimarlık Örnekleri

Erzurum kentinde kültür mirası olan tarihi camii, türbe ve medreseler yer almaktadır. Kent merkezinde farklı yıllara tarihlenen 45 tarihi camii bulunmaktadır (Yurttaş ve ark., 2008: 25-92). Bunlardan Ulu Cami, Saltuklu (Aslanpa, 1984: 111) diğerleri Osmanlı dönemi eserleridir. Bugünkü Cumhuriyet Caddesinde Çifte Minareli Medrese ve batısındaki Ulu Cami, Saltuklular'dan Ebu-l Feth Melik Muhammed tarafından (1179-1180, H. 575) yaptırılmış (Ünal, 1993: 52; Özkan, 2016: 98), Cumhuriyet dönemindeki onarımlarla günümüze ulaşmıştır. Tarihi ibadet yapıları arasında 18.yüzyıla tarihlenen iki adet kilise (Demirciler (Fethiye Camii) ve Gez Köyü) bulunmaktadır (Yurttaş ve ark., 2008: 104-107).

Erzurum kentinde eğitim, öğretim, barınma, ibadet ve benzeri ihtiyaçlara yönelik merkezlerden en önemlisi, cami, mektep, hamam, muvakkithane ve şadırvandan oluşan Lala Mustafa Paşa Külliyesi'dir. Külliye'deki mektep ve muvakkithane günümüze ulaşmamıştır. Cami, Osmanlı döneminde yapılan ilk camidir. İlhanlı Dönemi medreselerinden Çifte Minareli Medrese (Hatuniye Medresesi), açık avlulu, Yakutiye ve Ahmediye Medreseleri ise kapalı avlulu olarak Anadolu Selçuklu medrese geleneğinde inşa edilmişlerdir. Kentteki tarihi hanlar 16., 18. ve 19. yüzyıllara tarihlenmektedir. 6 tarihi han Osmanlı dönemine aittir. Kentte bulunan 14 tarihi hamam, Osmanlı döneminde 16. ve 18. yüzyıllarında inşa edilmiştir (Yurttaş ve ark., 2008: 160).

Kentte inşa edilmiş ve yakın geçmişe tanıklık etmiş sivil yapılar da miras değerleridir. Çaykara Caddesi'nin doğu kısmında bulunan Atatürk Evi Müzesi, 19. yy. sonlarında Erzurumlu bir zengin tarafından konak olarak yaptırılmıştır. 1915-1916 yılları arasında dokuz ay kadar Alman konsolosluğu olarak kullanılan yapı, bir müddette Erzurum Valisi Mahir Akkaya'ya ikametgâh olarak verilmiştir. Bu konakta Kongre için Erzurum'a gelen Mustafa Kemal ve arkadaşları 9 Temmuz-29 Ağustos tarihleri arasında kalmıştır. Bu yapı daha sonra tekrar vali konağı olarak değerlendirilmiştir. 13 Eylül 1924 tarihinde Erzurum'a ikinci kez gelişlerinde Mustafa Kemal Atatürk'e evin tapusu ve sembolik altın anahtarı Belediye Başkanı Nafiz Bey tarafından sunulmuştur (Yurttaş ve ark., 2008: 293). 1984 yılında Kültür Bakanlığı'na devredilmiş, 03.10.1984 tarihinden itibaren Atatürk Müzesi olarak ziyarete açılmıştır (Önder, 1988: 5, Kaymaz ve ark., 2017).

Erzurum kent merkezinde 20. yy.da tarihlenen okul, hastane, banka, gar, adliye binası gibi sivil mimarlık yapıları da kentin tarihi kimlik öğeleridir. Taş Ambarlar ve kolordu binaları askeri amaçla yapılması ile diğerlerinden ayrılmaktadır. Kongre Caddesi'nde bulunan ve 19. yy.in sonlarında okul olarak yaptırılan bina, 23 Temmuz 1919'da Erzurum Kongresi'ne ev sahipliği yapmıştır (Yurttaş ve ark., 2008: 160). Erzurum Kongresi'nde "Milli sınırlar içinde vatan bir bütündür, parçalanamaz" diyerek sadece Doğu Anadolu değil tüm ülke için kararlar alındığı görülmüştür.

Kentin kültür destinasyonlarının en önemli noktalarından biri kale ve yakın çevresidir. Bu bölgede 2015 yılında başlatılan sağlıklılaştırma çalışmaları sonuçlanmaya başlamıştır. Geleneksel tarihi Erzurum evleri restore edilerek kentin çok katmanlı yapısının ön plana çıkarılması amaçlanmaktadır. Bu proje kapsamında İç Kalede gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda Bizans ve Saltuklu dönemine ait eserlere rastlanmıştır, hamam kalıntısı, banyo yapısı, çok sayıda tandir ve bununla ilişkili mutfak yapıları ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca Osmanlı dönemine ait top ve güllerle de rastlanmıştır. İç Kalenin çevresinde ise tarihi doku canlandırılarak Ulu Cami, Çifte Minareli Medrese, Üç Kümbetler, Narmanlı Cami, Cimcime Hatun Türbesi gibi tarihi yapılar, ön plana çıkartılmıştır.

Somut Olmayan Kültürel Miras Değerleri

UNESCO tarafında hazırlanan sözleşmede Somut Olmayan Kültürel Miras-SOKÜM; "toplulukların, grupların ve kimi durumlarda bireylerin, kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler ve bunlara iliş-

kin araçlar, gereçler ve kültürel alanlar anlamına gelir". SOKÜM kuşaktan kuşağa aktarılan, halk yaratması değerler olarak insanların çevresiyle, doğayla ve tarihiyle etkileşim kurmasını destekler, toplumsal kimlik kazandırır, kültürel çeşitliliğe katkı sağlar (UNESCO, 2006).

SOKÜM için toplumların temel taşı olan ailenin taşıdığı öneme paralel olarak ailenin kurulması sırasında tatbik edilen pratikler de önemlidir. Erzuruma ait SOKÜM Türkiye Envanterinde yer alan değerler kentin miras zenginliğinin belgelenmiş göstergeleridir. Evlilik Geleneklerinden Çeyiz (yeni kurulan ailenin, maddi açıdan desteklenmesi) ve nişanlanma ritüelinde Hamam Takımı-Şekerbaşı ailenin kurulmasına yöneliktir. Mutfak kültüründe başta kentin iklimsel özellikleri nedeniyle "tandır geleneği" günümüzde de sürdürülmektedir. Fırın özelliğine de sahip olan tandır, pişirme ve ısınma işlevleri için kullanılmaktadır. Tandır geleneğinin Erzurum'da yoğun olması ve tandır başı olarak isimlendirilen mekânın aile fertlerinin toplanıp sohbet ettiği, yemek yediği, ısındığı bir yer olması, geleneksel Erzurum evlerinin mekansal kurgusunda belirleyici öge olmuştur (Karpuz, 1993: 46-47). 2010'da bu Geleneksel Sohbet Toplantıları-A-şıklık, 2016'da tandırda pişirilince ince ekme (lavaş-acem) dünya miras listesine alınmıştır. SOKÜM Türkiye Envanterinde: geleneksel el sanatı ustalığında; Oltu taşı işlemeciliği ve Kehribarcılık, dokuma sanatı ve geleneklerinde; Bardız kilimciliği ehram- ihram, oya/na-kış işlemede; kanaviçe, geleneksel sporlarda; cirit, kaplıca kültüründe; çermik, bayram geleneklerinde; arefelik, yiyecek geleneğinde; Karnavas Dut Pekmezi, Cıvil Peyniri, kıtlama çay, ramazan pidesi, yöresel yemeklik ot toplamada; Çaşır, Çiriş, Erzurum'a ait değerler olarak yer almaktadır.

Doğal Miras Alanları

"Kırmızı Periler Diyarı" olarak anılan ve 2012 senesinde UNESCO Türkiye Milli Komitesi tarafından Dünya Geçici Miras Listesi'ne alınmış olan "**Narman Peri Bacaları**", Erzurum'un doğal güzellikleri arasında öne çıkmaktadır. Bir diğeri ise Erzurum'un Uzundere ilçesinde yer alan ve Türkiye'nin en büyük heyelan set gölü olan "**Tortum Gölü ve Şelalesi**"dir. **Tortum Gölü Sulak Alanı** barındırdığı tür çeşitliliği açısından "**Kafkasya Biyoçeşitlilik Sıcak Alanı**"nda kalmaktadır. Göç dönemlerinde konaklama alanı olması iklim ve hidrografi özellikleri bakımından farklı kuş türlerinin beslenme ve barınmasına zemin oluşturmuştur (Sevindi ve Kaya, 2019). Bu bakımdan sadece doğal miras alanı olarak değil kuş gözlemciliği bakımında da Kültür Rotasına eklenilebilecek etkinlik alanıdır.

2021'de ikincisi düzenlenen **Ulusal Doğa ve Su Sporları Festivali**, bölgenin doğal değerlerinin spor ile etkileşimini amaçlayan faaliyetlerdendir. Yine Uzundere ve Tortum ilçelerinde donan şelalelerde gerçekleştirilen ve 7.si düzenlenen **Geleneksel Uluslararası Buz Tırmanış Festivali** özellikle kış turizmi için bölgenin kültür rotasına eklenilecek faaliyet noktalarının oluşmasına yardımcı olacaktır.

Erzurum'un Oltu ilçesinde bulunan renkli "**Gökkuşluğu Tepeleri**" doğanın yarattığı jeolojik güzelliklerinden biridir. Jeoturizm açısından önemli bir destinasyon olan Gökkuşluğu Tepeleri'ni yaygın olarak tanıtımı gerekmektedir.

Erzurum'un İspir ilçesinden geçen "Çoruh Nehri", Artvin'in en büyük akarsuyu olarak bilinmektedir. Dar ve derin bir yatağa sahip olan Çoruh nehri dünyanın en hızlı akan sayılı nehirlerinden biridir. Erzurum-Artvin arasında uzanan Çoruh Vadisi aynı zamanda **Kelebek Gözlemciliği ve Fotoğrafçılık** faaliyetlerine olanak sağlamaktadır. Erzurum yaylaları **Yaban Hayatı Gözleme ve Fotoğrafçılık** için aktivite noktaları oluşturmaktadır.

Erzurum Tabyaları Kültür Rotası

Bu KR'nin fiziki yapısı ve olanakları, kültürel miras değerleri olarak -önceki bölümde- açıklanmakta ve bu KR için geliştirilen uygulama araçları mikro projeler, güzergahlar ve aktivitelerle desteklenmektedir. KR'da altyapı çalışmalarının gerçekleştirilmesi ve rotanın odağındaki değerlerin restorasyon çalışmalarının tamamlanması öncelikli stratejiler olarak hayata geçirilmelidir.

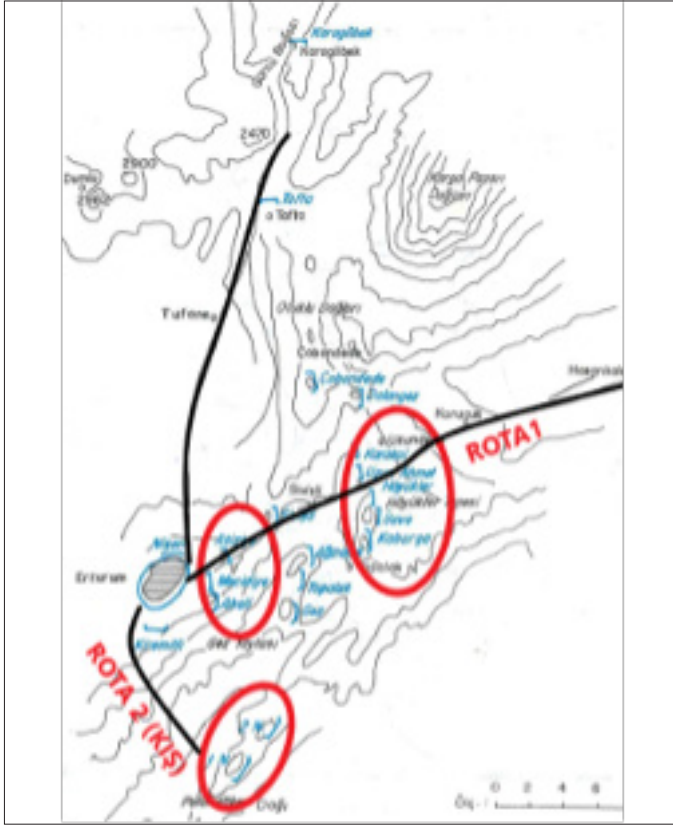
KR için diğer önemli uygulama araçları;

Rotanın Fiziki Yapısı ve Olanakları; Erzurum Tabyaları KR'nin odağı olduğu için restorasyon çalışmaları sonrası tabyaların hakim tepeler üzerinde olduğu düşünüldüğünde erişilebilirliğinin sağlanması gerekmektedir. Bu noktada birkaç tabyayı içeren grup destinasyonları kurgulanabilir.

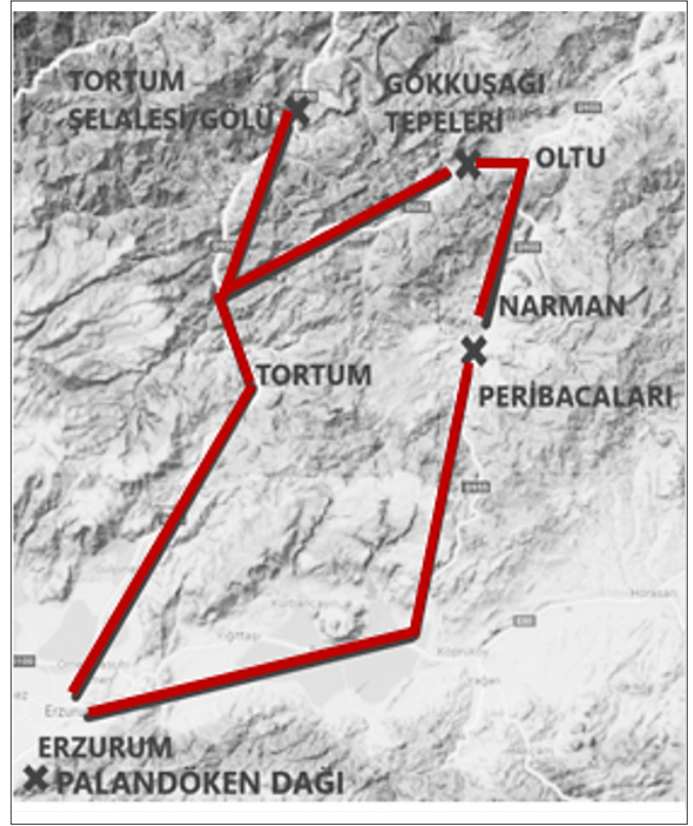
Kültürel Miras Değerleri; Erzurum kentinin kültürel miras değerleri sadece tabyalardan, savaş alanlarından ve askeri mimarlıktan değil, sivil mimarlık örnekleri (tarihi konaklar, dini yapılar vb.) ve dünya miras listesinde (Lavaş, Tandırbaşı) ve SOKÜM Türkiye Envanterinde kayıtlı değerlerinden oluşmaktadır. Bu değerlerin tamamı Erzurum ve Tabyaları KR entegre edilerek gerek destinasyon gerekse konaklama ihtiyaçları olarak rota içerisinde değerlendirilmelidir. Doğal miras değerleri de kültür rotalarının en önemli destekleyicisidir.

Rotalar programlanırken Erzurum'da gerçekleştirilen festival, doğa etkinlikleri ve doğa sporları ile entegre kurgulanabilir. Her mevsim farklı aylarda yapılan bu aktiviteler; Şubat ayında Uluslararası Emrah Özbek Buz Tırmanış Festivali, Nisan ayında Çağ Kebap Festivali, haziran ayında Aşık Sümmani Şenlikleri, Erzurum Balık Ekmek Şenliği ve Su Şenlikleri, Aziziye Tabyaları Spor Şenlikleri, Akdağ Kültür ve Sanat Festivali, Geleneksel Tortum Şenlikleri, Şenkaya Kültür ve Sanat Etkinlikleri Festivali, Oltu Kültür ve Sanat Şenlikleri, Çermik Festivali, Eylül ayında Geleneksel Balıklıgöl Festivali ve Karakucak Güreşleri Şenlikleri, Armutlu Festivali, İspir Panayırı, Ekim ayında Cumhuriyet Uzundere Karakucak Güreşleri, Aralık ayında Erzurum Winterfest Festivali KR'yi destekleyecek ve böylece kentte konaklama süreleri artacaktır.

KR'nin farklı destinasyonları, bu destinasyonların özgün doğal ve kültürel değerleri ve mevsim koşulları dikkate alınarak farklı güzergahlar önerilebilir. Bu yaklaşımla bu KR, Tabya Destinasyonları ve Doğal çevre turları olarak iki farklı güzergah ve Tabya Destinasyonları da iki mikro güzergah ile kurgulanmaktadır (Tablo 1, Şekil 5, Şekil 6) kurgulanmaktadır.

Şekil 5.
Tabya Destinasyonları

Şekil 6.
Doğal Çevre Turu

Tablo 1.
Erzurum Tabyaları KR güzergahları

Rota	Destinasyon	Gereksinimler	Süre
ROTA 1	<ul style="list-style-type: none"> Erzurum Kent Merkezi (Erzurum Kalesi, Kent Kapıları, Kiremitli Tabyası) Milli Mücadele Turu (Atatürk Evi, Kongre Binası, Kent Müzesi) Nene Hatun Milli Parkı (Aziziye ve Mecidiye Tabyaları) Kültür Turu (Çifte Minareli Medrese, Üç Kümbetler, Hanlar...) Tabya Turu; Sivişli, UzunAhmet, Kaburga ve Uzun Ahmet İlave Tabyaları Oltu (Gökkuşuğu Tepeleri), Narman Peribacaları ve Tortum (Tortum Gölü ve Şelalesi) Tturu Tortum Gölü Sulak Alanı, Ulusal Doğa ve su Sporları Festivali, Kelebek ve Kuş Gözlemciliği ve Yaban Hayatı Gözlemeleme Turu 	<ul style="list-style-type: none"> Geleneksel Erzurum Evlerinin konaklama ve gastronomi için dönüşümü Hanlar bölgesinin Turizm Altyapısına uygun dönüşümü Tabyalara giden ulaşım altyapısının iyileştirilmesi Tabyalar için ziyaretçi karşılama ve rehberlik birimlerinin oluşturulması Doğal çevre turu için ziyaretçi ve rehberlik birimlerinin oluşturulması 	3,5 GÜN
ROTA 2 (KİŞ)	<ul style="list-style-type: none"> Erzurum Kent Merkezi (Erzurum Kalesi, Kent Kapıları, Kiremitli Tabyası) Nene Hatun Milli Parkı (Aziziye ve Mecidiye Tabyaları) Kültür Turu (Çifte Minareli Medrese, Üç Kümbetler, Hanlar...) Palandöken 1 nolu, 2 nolu Tabyaları, Kurgan ve Bunkerlar (Mevsim Koşullarına Göre) Palandöken Kış Sporları Merkezi Oltu (Gökkuşuğu Tepeleri), Narman Peribacaları ve Tortum (Tortum Gölü ve Şelalesi) Turu Sanal Tur Merkezi 	<ul style="list-style-type: none"> Geleneksel Erzurum Evlerinin konaklama ve gastronomi için dönüşümü, Hanlar bölgesinin Turizm Altyapısına uygun dönüşümü, Tabyalara giden ulaşım altyapısının iyileştirilmesi Tabyalar için ziyaretçi karşılama birimlerinin oluşturulması, Doğal çevre turu için ziyaretçi birimlerinin oluşturulması, Sanal Tur merkezi için kent merkezinde Erzurum Savaş Alanları Merkezinin kurulması 	5,5 GÜN

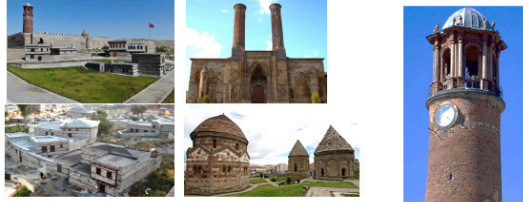
Erzurum Tabyaları Kültür Rotası 1

Erzurum kent merkezinde başlamaktadır. Konaklama ve gastronomi geleneksel Erzurum evlerinde sağlanabilir. Özellikle kültür mirası olan konutların restorasyonu ile kent merkezinde kentsel doku içerisinde kültürel çeşitlilik sergilenebilir. Kent merkezindeki destinasyonlar öncelikle Atatürk ve Milli Mücadele turu ile başlayabilir. Atatürk Evi, Kongre Binası ve Milli Mücadele Müzesi bu rotanın odağıdır. Rotanın ikinci bölümünü Kültür Turu oluşturmaktadır. Çok katmanlı bir kültürel yapıya sahip olan Erzurum Kenti (Erzurum Kalesi ve çevresindeki Erzurum Evleri, **Çifte Minareli Medrese, Üç Kümbetler, Camiler, Hanlar...**) kültür turu öğeleri ile çok zengin bir yapıya sahiptir. Erzurum Tabyaları turunda ise tabyalardaki restorasyon çalışmaları ve altyapı iyileştirmeleri sonrası gerek canlandırma gerekse oluşturulacak sanal turlar ile dönemin ruhu aktarılabilir. Tabya Turu; Nene Hatun Milli Parkı ve içerisindeki Aziziye ve Mecidiye Tabyaları ve sonrasında Uzun Ahmet, Uzun Ahmet İlave Tabyaları ve Kaburga Tabyalarıyla devam etmektedir. Bu rota çevresel değerler ile zenginleştirilmiştir (Şekil 6). Tortum, Uzundere ve Tortum Şelalesi, Oltu Gökkuşuğu Tepeleri ve Narman Peri Bacaları rotanın Çevresel Değerler turu destinasyonlarıdır. Ayrıca etkinlik takvimine göre festivaller, doğal çevre gözlemciliği ve fotoğrafçılık aktiviteleri ile rota zenginleştirilebilir (Tablo 2). Rotanın tahmini süresi 3,5 gündür.

Tablo 2.
Rota 1 (Erzurumportalı, Kültürportalı, Arkeolojikhaber, Güncel Hava Fotoğrafları)

ROTA 1

Erzurum Kalesi ve çevresindeki
Erzurum Evleri, Çifte Minareli
Medrese,
Üç Kümbetler, Camiler, Hanlar...

Atatürk Evi, Kongre Binası

Aziziye ve Mecidiye Tabyaları ve
Nene Hatun Anıtı

Uzun Ahmet Tabyaları
Uzun Ahmet İlave Tabyası

Uzun Dere
Tortum Şelalesi

Oltu Gökkuşluğu Tepeleri
Narman Peribacaları

Erzurum Tabyaları Kültür Rotası 2 (Kış)

Erzurum konumundan dolayı kış şartlarının uzun ve çetin geçtiği bir bölgede bulunduğu için ayrıca kış rotası kurgulanmıştır. Kış şartlarının elverişsiz olduğu aylarda rotanın aksamaması için Tabya Turu Erzurum Kent turu ile başlayarak kent merkezinde tasarlanan Sanal Tur Merkezinde sanal olarak gerçekleştirilebilir. Çevre turu ise Palandöken Kış Sporları Merkezi ile değiştirilerek rota zenginleşebilir. Kış/ Kayak sporu düşünüldüğünde Rota 2'de konaklamanın daha uzun olacağı hesaplanmıştır. Bu rotada ayrıca Plandöken 1 ve 2 nolu Tabyaları iklim koşullarına göre destinasyon olarak belirlenmiştir (Şekil 6, Tablo 1). Rotanın tamamlanabilmesi için tahmini süre 5,5 gündür.

Erzurum Kültür Rotalarının hayata geçirilmesi özellikle turizm altyapısının (taşınmaz kültür varlıklarının tamamının restorasyonu ve özellikle kaybedilmiş tabyaların ve kale kapılarının ihyası), ulaşım altyapısının iyileştirilmesi (hakim tepelerde yer alan tabyaların ulaşım altyapısının ihyası), kent merkezinde Sanal Tur Merkezinin hazırlanması ve tüm rota çalışmalarında yerel aktörler ile birlikte sürecin dinamik olarak işletilmesi hedeflenmektedir (Tablo 3).

Tablo 3.
Rota 2 (Erzurumportalı, Kültürportalı, Arkeolojikhaber, Güncel Hava Fotoğrafları)

ROTA 2

Palandöken Dağı (Kış sporları)

Palandöken Tabyaları (1 ve 2 nolu Tabyalar)

Değerlendirme ve Sonuç

Kültürel ve doğal miras ile turizm arasındaki ilişki iki yönlüdür. Miras değerleri turizm sektörü için önemli bir kaynak ve destinasyon sağlamaktadır. Turizm bu değeri sunarken sosyal, kültürel ve ekonomik faydaların gerçekleşmesine aracılık eder. Ancak turizmin bu değerlere zarar verme potansiyeli yüksek olduğundan bu ilişki kritiktir. DMK öncülüğünde geliştirilen politikalarla bu sorunu aşmaya çalışılmaktadır. DMK'nin 2009-Çin'de Sürdürülebilir Turizmi Geliştirmeye İlişkin Uluslararası Çalıştay sonuçlarına göre 2010-Brezilya'daki 34. Toplantısında turizmle dünya mirasını uzlaştırmak için miras ve turizm yönetiminin birlikte uygulanması gerektiği önerilmiştir (WHC, 2010). Miras yönetimi ve turizm yönetiminin ortak temeli; dünya mirasının doğal ve kültürel değerlerinin sürdürülebilirliğinin zorunlu olmasıdır (Gültekin ve Çetin, 2019).

Turizm, sosyal ve kültürel misyonları ile birlikte ekonomik krize rağmen küresel ekonominin önde gelen ve en dinamik alanlarından biri olarak önemini günümüzde sürdürmektedir. Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü'ne (United Nations World Tourism Organization-UNWTO göre; 2010 ve 2020 yılları arasında turizmde yaşanan yılda % 3,8'lik büyüme bunun göstergelerindedir (UNWTO, 2020). Ayrıca 2019 yılında Turizm, Avrupa'nın üçüncü en büyük ekonomik faaliyetidir. Turizm mal ve hizmetleri, Avrupa'nın gayri safi yurtiçi hasılasının %10'unu oluştururken, yerel istihdamın %12'si turizm hizmetleriyle bağlantılıdır (CoE, 2020). Ancak, yaşanan pandemi sürecinde turizm, kentleşme ve küreselleşme kadar virüsün hızla yayılması ve ekonomik krizlerin şiddetlenmesinde de rol oynamaktadır (Hilsenrath, 2020). Pandemi sürecinde kültür turizminin, geçmişteki mevsimlere bağlı olmayan ve diğer turizm çeşitleri kadar yerinde bulunmayı gerektirmeyen ayrıcalığı, bu aktivitenin sanal-dijital ortamlarda gerçekleştirilmesini kolaylaştırmıştır. Evden çalışma zorunluluğu ile gelişen, yaygınlaşan dijitalleşmenin turizm sektörüne taşınmasını hızlandırmıştır. CoE'nin 2020 kültür turizm raporunda Avrupa turizminin %40'ını oluşturan ve yaklaşık 600 milyon kişinin kültür turizmine katılmış olması, bu olanağı sürdürmenin dayanağıdır. Son onlu yıllarla bireyin turizme yönelik eğilimlerinin yerel otantik kültürel deneyimlere talebin artması, insanların evlere kapanması yani karantina zorunluluğu, yenilikçi bu turizm faaliyetlerini destekleyecek diğer olgulardır (CoE, 2020).

Turizmin en önemli hedeflerinden birisi, sunduğu turistik ürün yelpazesini genişletmek ve katılımcı sayısını arttırmaktır. Bu çeşitliliği oluşturan öğelerden son yirmi yılda en öne çıkan Savaş Alanları ve Turizmi, DMK'nin yeni yüzyıldaki açılımlarından olan kültür mirasının tematik alanlarından biridir (Aliağaoğlu, 2008: 88-89). Savaş alanlarının turistik olarak tanıtılmasını amaçlayan bu turizm türü, çatışma alanları, savaş mimarisini oluşturan elemanlar, savaş ekipmanları, silah, giysi, gibi kaynakların mekansal bağlantıları koparılmadan sergilenmesini de hedefler (Doğaner ve Zaman, 2013: 215). Savaş alanları gibi coğrafi olarak geniş alanlara sahip bölgelerin mevsim koşullarından bağımsız olarak sergilenmesinde sanal turların entegre edilmesi önem kazanmıştır. Turistik faaliyette bulunanlar savaş alanları turizmini, geçmişin izlerini takip etmek, yaşanan gurur, acı ve üzüntüleri hatırlamak için gerçekleştirilmektedirler (Kozak ve Bahçe, 2012: 154). Bu duyguları ile yapılan turizm türüne "Savaş Turizmi" denilmektedir. Geçmişte savaş alanı olan bu yerler günümüzde tematik destinasyon merkezleri haline gelmiştir. Özellikle Dünya Savaşlarının meydana geldiği savaş alanlarında bu turizm türü savaştan ulusları bir araya getirmektedir. Bu nedenle günümüzde savaş turizminin barışa yönelik bir katkısı da bulunmaktadır (Doğaner 2006: 2, 3-5). Savaş hikayesi ile birlikte savaş mimarisini oluşturan değerler, doğal miras değerleri ve yere özgü somut olmaya miras değerleri ile bütünleşik olarak rota oluşumunda değerlendirilmelidir.

Yukarıda açıklanan kültürel turizm ve miras değerleri etkileşimi kapsamında önerilen Erzurum Kenti ve Tabyaları KR'nın Savaş Alanları ve Turizmi potansiyelleri/kısıtları GZFT analizi ile değerlendirilmektedir (Tablo 4).

Tablo 4.
Erzurum Kenti ve Tabyaları KR'nin Savaş Alanları ve Turizmine Yönelik GZFT Analizi

Güçlü	Zayıf
<p>Ulaşılabilirlik Erzurum'un farklı ulaşım modlarının (hava yolu, Demiryolu, Karayolu) keşişim noktasında yer alması, Kültürel Rota Potansiyelleri - Kent merkezindeki taşınmaz kültürel miras ve alanı, - Kale çevresinde "Kültür Yolu Projesi"nin gerçekleştirilmesi - Koruma statüsündeki savaş alanı, tabyaları ve diğer savaş yapıları - Savaş mimarisi örnekleri Tabyaların restorasyonlarının çoğunlukla tamamlanmış olup, ziyarete açılmış olması, - Erzurum'un milli mücadeledeki etkin rolü, - Aziziye ve Mecidiye Tabyalarını kapsayan alanın Nene Hatun Milli Park statüsü, - Her yıl düzenlenen "Nene Hatun Şehitlere Saygı Yürüyüşü", - Kültür rotasını somut olmayan kültürel miras ve doğal miras değerleri, - Kültür rotasını çeşitlendirecek mikro destinasyonlar (Narman Peri Bacaları, Tortum Gölü, Palandöken Dağı, Gökkuşluğu Tepeleri), - Kültür rotasını destekleyecek turizm çeşitliliğinin (Kış turizmi, İnanç turizmi, Doğa turizmi, vb.) ve gastronomi ve yöresel el sanatlarının (Tespîh) gelişmiş olması, - "Nenehatun kültür yolu projesi" nin gerçekleştirilmesi, - Tortum Gölü Sulak Alanı, Ulusal Doğa ve su Sporları Festivali, Kelebek ve Kuş Gözlemciliği ve Yaban Hayatı Gözleme alanlarının varlığı.</p>	<p>- Soğuk iklimi sebebiyle kültür turizmi sezonunun az olması, - Tabyaların gerekli tanıtımlarının yapılmaması, - Konaklama üstyapısı ve altyapısının yetersiz kalması, - Konaklama tesislerinin organizasyonunun az olması, - Tabyaların hakim tepelerdeki konumlarından ötürü ulaşım altyapısının yetersiz olması, - Somut olmayan kültürel değerlerin (Çeyiz, Tandir Ekmeği) ulusal ve uluslararası ölçekte tanıtımının olmaması, - Kent içi ulaşımının yeterli düzeyde olmaması, - Çevre ve kent estetiğinin yetersizliği, - Turizm sektörü için kalifiye eleman yetersizliği,</p>
Fırsatlar	Tehditler
<p>- Coğrafi konumundan dolayı kültür rotasını destekleyecek yöresel doğal sporlarına uygun alanlarının olması, - Genç ve dinamik nüfusun varlığı, - Kültür rotalarına olan ilginin artması, - Erzurum'un üniversite kenti olması, - Palandöken Dağının kış turizmi açısından yüksek potansiyelinin olması, - Erzurum havalimanının iç ve dış hatlara açık olması.</p>	<p>- Bilinçsiz turizm aktivitelerinin çevreye ve kültürel değerlere zarar vermesi, - Tabyaların konumlarından ötürü korunaksız olmaları, - Erzurum'un güçlü girişimcilerinin kent dışına göç etmeleri, - Erzurum kentinin deprem kuşağında yer alması, - Turizm sektörünün yerel boyutta altyapı, organizasyon ve finansman eksiklikleri.</p>

GZFT analizi incelendiğinde önerilen Erzurum Kenti ve Tabyaları, kültür turizmi kapsamında değerlendirilen Savaş Alanları Turizmi açısından güçlü değer ve potansiyellere sahiptir. Zayıf yönlerin ise turizm alt yapısının güçlendirilmesi ile aşılabilecek düzeyde olduğu söylenebilir. Bu KR'nin sahip olduğu değerler ve turizm potansiyeli dikkate alındığında alt yapı finansman sorunları DMK'nin ve CoE'un hibe ve kredi olanaklarıyla çözülebilir. Ayrıca turizm girişimci ve yatırımcılarının da değerlendirebileceği fırsatlar söz konusudur. Ancak, DMK'nin de öngördüğü gibi sürdürülebilir koruma yaklaşımıyla KMY sistemi esas kabul edilerek bu KR'nin koruma-yaşatma ve turizme açma koşulları MYP ile tüm aktörlerin katılımı ile planlanmalıdır. Böylece GZFT analizi ile belirlenen tehditler de MYP ile yer'e özgü belirlenen stratejilerle özellikle bilinçlendirme ve farkındalık yaratılması ile ortadan kaldırılabılır.

Bu çalışmanın en önemli sonucu KR'nin tespitinde, tescilinde ve turizme yönelik çabalarda sadece KR'nin odaklandığı temaya değil, tüm miras değerlerinin sürece katılması gerekliliğinin ortaya konulmuş olmasıdır. Böylece turizmden elde edilecek ekonomik katma değeri artırma ve paydaşların adil biçimde bu getiriden faydalanması ile birlikte miras değerlerinin sürdürülebilirliği ve tanınırlığı da sağlanmış olacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Declaration of Interests: The author has no conflict of interest to declare.

Funding: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Aksakallı, Z., Selçuk, G. N., & Işık, C. (2017). Nene Hatun Tarihi Milli Parkı'nın Hüzün Turizmi ve Mabetleşme Yönünden Değerlendirilmesi. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. ÖS-IV: 215-240.
- Albright, W. (1926). The Jordan Valley in the Bronze Age. *Annual of the American Schools of Oriental Research*-VI. 13-74.
- Aliağaoğlu, A. (2008). "Savaş Alanları Turizmi İçin Tipik Bir Yer: Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı". *Milli Folklor*, 78: 88-104.
- Arkeolojiker, <https://www.arkeolojiker.com/galeri-yakutiyedeki-nene-hatun-mezari-723/> (Son erişim 07.12.2021)
- Aslanpa, O. (1984). *Türk Sanatı*. İstanbul.
- Belli, O. (1977). *Urartular Çağ'ında Van Bölgesi Yol Şebekesi*. İstanbul.
- Burney, C. A. (1958). Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age. *Anatolian Studies VIII*. 157-209.
- Burney, C. A., & Lang, D. M. (1971). *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Braidwood, R. J., & Braidwood, L. S. (1960). *Excavations in the Plain of Antioch I: The Earlier Assemblages A-J*. Chicago: Oriental Institute Publications.
- Ceylan, A. (2008). *Doğu Anadolu Araştırmaları-I*. 1998-2008. Erzurum.
- Council of Europe (2020). *Cultural Tourism*.
- Çam, N. (1993). *Erzurum Tabyaları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, Gaye Matbaacılık.
- Çevik, Ö. (2009). İskân Yeri Seçiminde Bilişsel Faktörlerin Olası Rolü: Rusa'nın Eiduru (Süphan) Dağı Önündeki Kent-Ayanis" *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Deniz Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*. Ed. H. Sağlantı vd. Arkeoloji ve Sanat Yayınları. 195-202.

- Çiğdem, S., Topaloğlu, Y., & Kılıç, M. (2018) Eski Çağ'da Doğu Anadolu'nun İktisadi Hayatı Üzerine Genel Bir Değerlendirme. *Anadolu'nun Eskiçağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*. ed. L. G. Gökçek. E. Yıldırım. O. Pekşen. İstanbul: Değişim, 413-457
- Çilingiroğlu, A. (1997). *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*. İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.
- Çolakoglu, E. (2014). "Kent Tarihi Ve Yerel Yönetim İlişkisi Yönüyle Erzurum", *Türk İdare Dergisi*. 479, 29-58.
- Doğanay, H., & Zaman, S. (2013). *Türkiye Turizm Coğrafyası*. Dördüncü Baskı. Ankara: Pegem Akademi.
- Doğaner, S. (2006). Savaş ve Turizm: Troya ve Gelibolu Savaş Alanları, *Türk Coğrafya Dergisi*, (46), 1-21.
- Dyson, (1973). The Archaeological Evidence of the Second Millennium B.C. on the Persian Plateau. *The Cambridge Ancient History*. 2 (1). Ed. I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond, E. Sollberger. Cambridge. 686-715.
- Erkmen, M., Ceylan, A., Yurttaş, H., Karaosmanoğlu, M., & Barın, G. (2002). "2000 yılı Erzurum Kale Kazısı", *12. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazısı Sempozyumu*, Ankara, 73-85.
- Erkmen, M., Ceylan, A., Öztürk, F., & Altunkaynak, G. (2007a). "2005 Yılı Erzurum Kale Kazısı", *Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazısı Sempozyumu*, Ankara.
- Erkmen, M., Ceylan, A., Öztürk, F., & Topaloğlu Y., (2007b). "2006 Yılı Erzurum Kale Kazısı. 29. Kazı Sonuçları Toplantısı, 29 (3), 491-504.
- Erkmen, M., Ceylan, A., Öztürk, F., & Topaloğlu Y., (2008). "2007 Yılı Erzurum Kalesi Kazısı". 30. Kazı Sonuçları Toplantısı, 30 (2), 217-232.
- Erkmen M., Günaşdı Y., Topaloğlu Y., Öztürk F., & Ceylan A. (2010). "2009 Yılı Erzurum Kalesi Kazısı". 32. Kazı Sonuçları Toplantısı, 32 (3), 148- 165.
- Erzen, A. (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Erzurum Müze Müdürlüğü. (2019). <https://erzurum.ktb.gov.tr/TR-56080/kaleler-ve-kuleler.html>
- Erzurumarşivi. <http://erzurumarşivi.com/cumhuriyete-kadar-erzurum/> (Son erişim 26.10.2021)
- Erzurumportali. <https://erzurumportali.com/shf/3426/Erzurum-Ataturk-Evi-Ataturk-Muzesi> (Son erişim 07.12.2021)
- Frangipane, M. (2009). Rise and Collapse of the Late Uruk Centres in Upper Mesopotamia and Eastern Anatolia. *Scienze Dell'Antichita*, 15, 25-41.
- Geçten O. (2017). "Aziziye ve Mecidite Tabyalarının Askeri Tahkimat Yapısı Olarak Mimari Özelliklerinin İncelenmesi", *Türk Bilim Araştırmaları Vakfı*. Ankara. 10(1): 1-11
- Gültekin, N., & Çetin, T. N. N. (2019). "Dünya Mirası Kültürel Rotalar Kapsamında Türkiye'deki Gelişim Koridorlarının Değerlendirilmesi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 57-71.
- Gültekin, N. (2010). "Kültürel Miras Alanlarının Yönetimi. Yasal ve Yönetimsel Boyutlarıyla Planlama", *Prof. Dr. Feral Eke Anısına*, Ankara: GÜ. Mimarlık Fakültesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü. 258-269.
- Gündoğdu, H. (1988). "Geçmişten Günümüze Erzurum Ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar., Şehr-İ Mübarek Erzurum. Ankara. 137-240.
- Gündoğdu, H., Bayhan, A. ve Arslan M. (2010). *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*. Atatürk Üniversitesi Basımevi. Erzurum.
- Hilsenrath, J. (2020). "Global Viral Outbreaks Like Coronavirus, Once Rare, Will Become More Common". *The Wall Street Journal*. <https://www.wsj.com/articles/viral-outbreaks-once-rare-become-part-of-the-global-landscape-11583455309>
- ICOMOS. (2008). *Kültür Rotaları Bildirgesi*, http://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_en0623812001536913379.pdf
- Işıkli, M. (2011). *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları
- Karpuz, H. (1993). *Türk İslam Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Kaymaz, Ç. K., Birinci, S., & Camcı, A. (2017). Erzurum Kenti ve Yakın Çevresinde Askeri Turizm. *Journal of Human Sciences*, 14(1), 250-280.
- Keagan, J. (1995). *Savaş Sanatı Tarihi* (Çev.F.Doruker). İstanbul.
- Kely, M., & Bucellati (1974). *The Early Trans-Caucasian Culture Geographical and Chronological Interaction*. Chicago: University of Chicago.
- Kılıç, E. (1998). *Gravür ve Eski Fotoğraflarla Erzurum/In Gravures and Old Photographs*. İstanbul.
- Konukçu, E. (1988). "Tarih'de Erzurum", Şehr-İ Mübarek Erzurum. Ankara. 1-133.
- Konyalı, İ. H. (1960). *Abideleri Ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*. İstanbul.
- Koşay, H. Z. (1943). Karaz Sondajı. III. *Türk Tarih Kongresi*. Ankara. 165-169.
- Koşay, H. Z. (1984). *Erzurum ve Çevresi Dış Tarihi*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Koşay, H. Z., & Turfan, K. (1959). Erzurum Karaz Kazısı Raporu. *Belleten* 23 (91). Ankara.
- Koşay, H. Z., & Vary, H. (1964). *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu 1960*. Ankara.
- Kozak, A. M., & Bahçe, S. A. (2012). *Özel İlgi Turizmi*, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Koroğlu, K. (2011). Urartu Krallık ve Aşiretler", *Urartu: Doğuda Değişim*. Ed. K. Koroğlu – E. Konyar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 12- 54.
- Kuftin, B. A. (1943). *Urartskij Kolombarij u podosvy Ararata i Kuro-Arakskej eneolit / An Urartian columbiaium on the slopes of Ararat and the Copper Age of the Kuro-Araxes basin*. Vestnik Gosudarstvennogo muzeja Gruzii.
- Küçükkuşurlu, M. (2015). *Erzurum Tabyaları ve Kışlaları*, 3. Baskı. İstanbul: Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Küçükkuşurlu, M. (2016). *Geçmişten Geleceğe Erzurum Tabyaları*. Erzurum. 2016.
- Küçükkuşurlu, M. (2018). *Sorularla Erzurum Tarihi*. Konya.
- Kültürportali, <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/kongre-binasi>, (Son erişim 07.12.2021)
- Önder, M. (1988). *Atatürk Evleri-Atatürk Müzeleri*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi.
- Özkan, H. (2016). *Saltuklu Mimarisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 1154, Güzel Sanatlar Enstitüsü Müdürlüğü Yayınları No: 2, Araştırmalar Serisi No: 2, Zafer Medya Grup.
- Öztürk, N. (2004). Anadolu'nun Karaz Seramiğine Ait Eski İle Yeni Görüşleri ve Yerleşim Yerleri. *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*-4 (32). Erzurum. 81-93
- Pehlivan, M. (1984). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Piotrovski , B. B. (1966). *Il Regno Di Van Urartu*. Roma.
- Sagona, A. (1999). The Bronze Age-The Iron Age Transition in Northeast Anatolia: A View from Sos Höyük. *Anatolian Studies*. 49. 153-157
- Sagona, A. (2000). Sos Höyük and The Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeastern Anatolia Area *Anatolica XI Chronologies des pays du Caucasiens et de L'Euphrate aux I III e Millénaires*. Ed. Marro- H. Hauptmann. 329-373
- Sagona, A., & Sagona, C. (2000). Excavations at Sos Höyük 1998-2000 Fifth Preliminary Report. *Ancient Near Eastern Studies*. 37. 55-127.
- Sağlamtimur, A. H. (2001). *Urartu Krallığı'nın Ekonomik Yapısı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Salvini, M. (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü* (B. Aksoy, Trans.). İstanbul: Arkeoloji Ve Sanat Yayınları.
- Sevin, V. (1989). Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu" *Anadolu Araştırmaları XI*. 47-56.
- Sevindı, C., & Kaya, G. (2019). Kuş Gözlemciliği Turizmi Açısından Tortum Gölü Sulak Alanı (Uzundere Erzurum). *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (Özel Sayı) , 2203-2218.
- Silberman, N. (2006). The ICOMOS-Ename Charter Initiative: Rethinking the Role of Heritage Interpretation in the 21st Century. *The George Wright Forum*. 23(1): 28-39.

- Sukenik, Y. (1947). On the Technique of Khirbet Kerak Ware. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 106. 9-17
- Topaloğlu, Y. (2016). Erzurum ve Çevresi Tunç Çağı Yerleşmeleri. *Turkish Studies* 11. (2). 1193-1230
- Topaloğlu, (2019). Doğu Anadolu'nun Tarihsel Çerçevesi. *Alaybeyi Höyük*, ed. G. Altunkaynak. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 65-100
- UNESCO, (2004). *World Heritage Committee Twenty-eighth Session Suzhou-China* (WHC-04/28.COM/INF.13A-10 May 2004, Paris). <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001346/134684e.pdf>.
- UNESCO. (2006). *Somut Olmayan Kültürel Miras Hakkında*. UNESCO Türkiye Milli Komisyonu: <http://www.unesco.org.tr/?page=11:129:5>:
- UNWTO. (2020). *International Tourism Results 2019 And Outlook 2020*. https://webunwto.s3.eu-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/2020-01/UNWTO_Barom20_01_January_excerpt_0.pdf
- Uşaklı, A. B. (2008). *Savaşın Dönüşümü ve Teknoloji*, Ankara, Lalezar Kitabevi,
- Ünal, R. H. (1993). *Erzurum Yakutiye Medresesi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları 1103, Tanıtma Eserleri Dizisi: 27, Sevinç Matbaası.
- Yakar, J. (2011). Etno Arkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu'nun Urartu Döneminde Sosyo-Ekonomik Yapısı *Urartu: Doğuda Değişim*. Ed. Köroğlu-Konyar, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 126-148.
- Yaylalı, S. (2007). Doğu Anadolu Erken Tunç Çağ Kültürü. *Dođudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı Kitabı*. Ed. B. Can- M. Işıkli İstanbul. 165-187
- Yurttaş, H. (2000). Fuat Bey'in Erzurum Haritası. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 0(15). <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunited/issue/2845/38939>
- Yurttaş, H., Özkan, H., Köşklü, Z., Tali, Ş., Okuyucu, D., Geyik, G., & Kindığılı, M. (2008). *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*, Ankara: Kariyer Matbaacılık.
- Zaman, M. Sevindi, C., & Birinci, S. (2018). Tarihi Yolların Buluştuğu Erzurum Şehrindeki Beşeri Turistik Eserler, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(Özel Sayı): 581-601
- Zaman, S., & Coşkun, O. (2012). Milli Parklarda Kaynak Değer Kullanımı İçin Bir Örnek: Nene Hatun Tarihi Milli Parkı. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(3), 117-134.
- World Heritage Committee (2010). *WHC-10/34.COM/20 Brasilia*. Brazil <https://whc.unesco.org/archive/2010/whc10-34com-20e.pdf>

Structured Abstract

Through the 1972 UNESCO World Heritage Contract, the sustainability of natural and cultural heritage values is foreseen. By means of the World Heritage Committee (WHC) and the World Heritage List (WHL), the requirements of this contract are being achieved. Nevertheless, heritage values are being rapidly consumed or being denied adequate representation in the globalization process through the advantages they provide urban competition and tourism. Despite this risk and the threats, according to the studies conducted by ICOMOS from 1987 to 1993 for the aim of fair, reliable and steady WHL, the gaps in WHL are the inadequacies of heritage management and preservation and the form of identifying and evaluating these values. In this framework, at the Routes as Cultural Heritage Conference, organized by ICOMOS at Madrid in 1994, the concept of Heritage Route was discussed and the Pilgrimage Route of Santiago de Compostela in Spain was included in the WHL for the first time as Cultural Road (CR). As such, the Cultural Routes of the Council of Europe Program, initiated by the Council of Europe (CoE) in 1984, and the goals of the European Institute of Cultural Routes (EICR) of 1990 were transferred to an international level. The three subsidiary approaches suggested by ICOMOS in 2002 and 2003 for the analysis of heritage values – Typological Framework based on Categories, Chronological-Regional Framework, and Thematic Framework – have been accepted within the scope of The World Heritage List: Filling the Gaps – An Action Plan for the Future in 2004. CR appeared in every sub-heading of the Typological Framework (belief routes, goods and trade routes, railroads, and the like) and the Thematic Framework and the Chronological-Regional Framework based on human mobility. As such, CR, with its new and innovative scope in the field of cultural heritage preservation, has been reevaluated for its “scale, context, and content.”

In 2008, through the ICOMOS Declaration pertaining to Cultural Routes, CR was redefined by different criteria as “historical or newly designated land and water routes stemming from people’s physically limited interactive movements, having authentic dynamic and historical functionality reflecting them, projecting on to time and space the continuous and mutual exchange of culture, goods, ideas, information, and value between regions or continents, possessing natural and concrete/non-concrete cultural heritage values.” Thus, those routes that have one or more of the components of this definition, which is of Extraordinary Universal Value feature, are included in WHL.

Through the opportunities they provide culture tourism, CRs fall within economic development by means of sustainable preservation. However, as the potential of tourism to deteriorate heritage values is high, it has been proposed, in accordance with the results of the

International Workshop on Developing Sustainable Tourism, dated 2009, accepted at the 34th meeting of the WHC in 2010 in Brasil, that heritage and tourism management be jointly applied (WHC, 2010). In the recent decades, the increase in demand for locally authentic cultural and historical experiences and the quarantine requirements during the pandemic have moved heritage values to the center of sustainable culture tourism. The tourism sector is handling this tendency by evaluating war site tourism towards expanding touristic products and increasing number of participants. Therefore, war sites are being exhibited without the spatial connections of sources, such as battlefields, war architecture, war equipments, guns, and clothes, being severed.

In the framework of this study, the location of the bastion, war architecture, the immovable cultural heritage site in the city center and natural values in the city of Erzurum have been evaluated, in a holistic approach, according to the Culture Routes Statute of ICOMOS, dated 2008, and have been designated as CR. This Statute defines the stages that provide one another input for the identification and registration of CR. These stages have been followed for the purpose of identifying CR in the city of Erzurum.

The first stage may be defined as the process of defining heritage values and evaluating their present status for the purpose of forming CR. Along with the history of the city of Erzurum, its location and strategic significance, and the war architecture built to protect the city specific to its location, concrete/non-concrete cultural, historical, and natural values have also been identified. As such, the requirement to define the borders of CR that include war sites and the geographic location has been met. For the heritage management system and plan towards the sustainability of this CR, a Strength-Weakness-Opportunity-Threat (SWOT) analysis has been conducted. As a result, this CR’s tourism potentials, opportunities, and risk and threat elements have been set, and inferences for sustainability have been achieved.

The second stage requires that socio-cultural and economic structure be supported in line with the principles and goals of sustainable development in the area. In the sustainability of heritage values, mechanisms relating to the development of methods specific to these values, to the governance principle, to partner participation, to the creation of awareness, and to the establishment of connections with micro and macro destinations have to be formed. In line with the integrated sustainable preservation approach, this study has evaluated war sites and architecture along with other heritage values. At the same time, the projects that constitute the route are expected to support one another through financial organization. Thus, with the mission of reuniting hostile communities in an environment of peace, the support opportunities through different micro destinations of sustainable cultural tourism via other values have been explained for this CR.

The third stage may be explained as the whole of systems comprising the preservation use balance in the sustainability of heritage sites. Heritage Management Plan, the implementation tool of Cultural Heritage Management system, impacts the whole process through its characteristic of a strategic plan that shapes the future. In line with this approach, the CR has been evaluated through SWOT analysis, and inferences for the future have been derived.

The last stage – heritage management, management and visitor plan – is outside of the scope of this study. Yet, the success and initiation of this system anticipated by the WHC relies on the data to be obtained through these three stages. Hence, virtual tour(s) to be prepared for the Erzurum Bastion CR would enhance winter tourism in the winter months due to visiting restraints, such as difficulty in access to distant locations, high costs, and archeological sites, thereby contributing to tourism and sustainability of the location, as more people will be provided information on the CR.

In conclusion, the methodological approach of this study that aims to designate other heritage values of the area along with the war sites as CR may be regarded as enlightening for similar fields of study.